

БИОГРАФИК ТАЛҚИН: ТАРИХИ, ТАБИАТИ, МЕТОДОЛОГИЯСИ

У. ЖҲРАҚУЛОВ*

Бадий ижод намунасини биографик ўрганиш йўлидаги ilk кадамлар XIX-асрнинг биринчи ярми француз илмий-адабий мухитида кўзга ташланади. Европа ижтимоий мухитига Уйғониш давридан мерос ўларок шаклланган гуманизм концепцияси инсон шахсиятининг эксцентрик тадқиқ объекти макomini эгаллашига олиб келди. Борлик ва мавжудлик, воқелик ва ҳаракат, макон ва замон каби глобал ҳодисалар инсон ва унинг шахсияти негизида талқин этила бошладики, мохиятан уларнинг барчасини камраб олиш кудратига эга бўлган бадий ижод муаммоси айна жараёндан четда қолиши мумкин эмас эди.

Жаҳон адабиётшунослари томонидан биографик методнинг асосчиси деб эътироф этилган Шарл Сент-Бёв (1804-1869) 1821 йили Бурбон номидаги коллежда таълим олар экан, фалсафа ўқитувчиси Дамирон ўз шогирдларига ҳар қандай ижод намунаси муаллиф шахсияти билан бир бутунликда ўрганилиши лозим, деган фикрни уқтирар эди.¹ Дамирон маърузаларига асос бўлган «Француз фалсафаси тарихи» талаба Шарлнинг энг сеvimли китобига айланади. Унинг дастлабки илмий тадқиқоти ҳам айнан фалсафий мавзуда бўлиб, «Барҳаёт рух ҳақида» деб номланади. Коллежда ва кейинги таълим жараёнларида табиат, физиология, химия, медицина, мантиқ, тил ва адабиёт илмларини мукамал ўрганган Сент-Бёв учун Дамирон фикрлари таянч концепция бўлиб қолади.

1825 йилда Парижда нашр этила бошлаган, Пушкин, Карамзин, Стендаль каби машҳур ёзувчилар асарлари чоп қилинган «Глоб» газетаси нафакат у давр француз зиёлиларининг, балки умумевропа зиёли катламларининг илғор қарашларини акс эттирар эди. Газета чоп этган қатор мақолаларда бадий ижод намунасига янгича ёндашув масаласида баҳс-мунозаралар кузатилади. Хусусан, бадий асарни унинг муаллифи табиати, истеъдоди, психологик ҳолатлари билан синтез этароқ тадқиқ қилиш, ижод жараёнига индивидуал ёндашиш ўша давр француз илмий-адабий мухитининг долзарб муаммосига айланган эди.

Сент-Бёвнинг дастлабки тақризлари, адабий-танқидий мақолалари ҳам айнан «Глоб» газетасида нашр этилган. Кейинчалик унинг француз классиклари Расин, Буало, Лофантенлар ижодий меросига, замондоши В.Гюгонинг «Ода ва балладалар» тўпламига доир жиддий тадқиқотлари чоп қилинди. Шунингдек, Сент-Бёв XVI-XIX асрлар француз шеърини ва драматургияси тарихий тараққиёти устида ҳам тадқиқотлар ёзди. Бирок бу каби соф тарихий-бадий муаммолар талқинида ҳам Сент-Бёвга хос индивидуал таҳлил тамойили етакчилик қилади. Бу жиҳат олимнинг ҳар қандай тарихий давр силсиласида муайян ижодкорнинг ўрнига урғу берганида кўринади.

Унинг ilk адабий портретлари Корнель, Буало,

Лофантен ва, айниқса романтизм адабиётининг қатор вакиллари ҳақида бўлиб, 1829 йилдан бошлаб «Ревю Париж» журналида нашр этилган. XIX асрнинг 30-йилларида Сент-Бёв Пор-Роял адабий-диний мактаби фаолиятини ўрганди. Нафакат французларнинг, балки бутун Европа руҳоний адабиёти ва тафаккур тарзини ифода этувчи бу мактаб ҳақидаги тадқиқотлари беш жилддан иборат бўлиб, 1838-1859 йиллар орасида нашр этилган. Сент-Бёвнинг «Конетитпосионнель» журнали билан қилган ижодий ҳамкорлиги натижаси ўлароқ 15 жилддан иборат «Душанбадаги суҳбатлар», 13 жилдлик «Янги душанбалар» номли тадқиқотлари майдонга келди. Ушбу тадқиқотларнинг манбавий кўлами ниҳоятда кенг. Уларда муайян адабий-тарихий даврлар ҳамда алоҳида файласуф, ёзувчи, шоирлар ижоди хусусида сўз юритилади.

Хуллас, Сент-Бёв томонидан ўз даври илмий доираси учун янгилик сифатида тақдим этилган биографик тадқиқ йўналиши уч йриқ омилга таянади. Буларнинг биринчиси, илдизлари антик дунё ижтимоий тафаккурига бориб боғланса-да, бошланғич аник ҳаракатни Уйғониш давридан олган шахс концепцияси. Иккинчиси, Сент-Бёв яшаб ижод этган жамиятдаги фикрий янгиликлар, маданий-тарихий, фалсафий-психологик, илмий-адабий қарашлар. Учинчиси, бевосита Сент-Бёв шахсияти, ижодий, илмий, ижтимоий фаолияти ҳисобланади.

Сент-Бёв тадқиқотларида муайян шаклга кирган биографик метод кейинчалик унинг қатор издошлари томонидан давом эттирилди, ривожлантирилди. Хусусан, «Адабиёт тарихига кириш» (1848) асарининг муаллифи Лакомб, «Адабиётни илмий тадқиқ этиш усуллари» (1900) асари муаллифи Ренар, ўтган асрнинг 20-60-йилларида биографик метод муаммолари билан шугулланган Макс Верли, Виктор Жиро, Валтер Мушг, Д.Штолниц ва бошқа қатор олимларнинг ишлари шу жумладандир.

Бадий асар ва ижодий жараёни биографик ўрганиш тарафдори бўлган Европа олимлари орасида Сент-Бёвдан қарийб юз йил кейин яшаган Андре Моруа (1885-1967) ижоди алоҳида ажралиб туради. Сент-Бёвгача ва ундан кейин майдонга келган илмий қарашлар, ўзига хос тадқиқотлар Андре Моруа имкониятларини нисбатан кенгайтирган эди. Бундан ташқари ёш Эмиль Эрзог (А.Моруанинг ҳақиқий исми шарифи) 1901 йилнинг октябрь ойида Корнель номидаги коллежда даврининг етук мутафаккири Ален билан учрашади. Учрашувнинг дастлабки дақиқаларидан бошлаб, унинг шогирдига айланади. Ёш Эмилга Ален томонидан ўқитрилган гуманизм концепцияси бўлажак олим илмий-фалсафий қарашларининг ўзагига айланади.

* Жўрақулов У. – филология фанлари номзоди, ЎЗМУ ўзбек филология факультети доценти.

Андре Моруанинг бутун илмий-ижодий фаолияти адабий жараёни биографик талкин этишга қаратилган. Тадқиқотчиларнинг қайд этишича, «Моруа ижодий эволюцияси Шеллидан Бальзаккача бўлган биографик тадқиқотларда намоён бўлади».² А.Моруанинг «Лабрюйердан Прустгача» (1964), «Прустдан Камюгача» (1963), «Жиддан Сартргача» (1965), «Арагондан Мотерлангача» (1967) сарлавҳалари остида нашр этилган тўрт жилдлик йирик тадқиқотида биографик методнинг илмий-назарий принциплари ўз ифодасини топган.

Биографик методнинг европача талкидан бир қадар фарқли қўриниши собиқ шўро даври адабиётшунослигида ҳам кузатилади. XX асрнинг 20-йилларида Г.О.Винокурнинг «Биография ва маданият» китоби айни муаммо талкинига қаратилган эди. Айниқса, 60-70-йилларда нашр этилган «Илмий ижод», «Илмий кашфиёт ва уни қабул қилиш», «Замонавий психологияда илмий ижод», «Адабий ва илмий ижод» каби илмий тўпламларда биографик метод ва ижодий жараён муаммолари тадқиқ этилади. Шу йиллари Фанлар академияси томонидан ушбу мавзуда бир нечта йирик симпозиумлар уюштирилган. «Ажойиб кишилар ҳаёти» (ЖЗЛ) руқнида қатор илмий биографиялар нашр этила бошланган, ушбу анбана бугунгача давом этиб келяпти. Йирик олимлар Б.М.Кедров, М.Г.Ярошевский, Б.С.Мейлах, А.Майковскийларнинг қатор тадқиқотлари айнан биографик метод масалаларини ўрганишга қаратилган.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида ҳам ёзувчилар, олимларнинг адабий портретларига бағишланган рисолалар, биографик ўрганиш муаммоларига қаратилган докторлик ва номзодлик тадқиқотлари маълум. Аммо уларда бу методни янги концепциялари билан бойитадиган аниқ хулосалар учрамайди. Ўзбек адабиётшунослигининг XX асргача бўлган, хусусан, Навоий ижод этган даврини айни муаммо юзасидан тадқиқ этиш, махсус тадқиқотларни талаб этади.

Қўринадики, биографик метод ўзининг манбавий ва хронологик қўлами, таъсир доираси жиҳатидан, муайян салмоққа эга. Жаҳон тан олган йирик олимлар бу методга эътибор билан қараганлар. Уни жиддий илмий муаммоларга таъбиқ этганлар. Аммо, шунга қарамастан, биографик методнинг марказий концепциялари, илмий-назарий принциплари, метод сифатидаги ўзига хос жиҳатлари, бошқа тадқиқотлар, фан соҳалари билан алоқадорлиги масалаларини умумлаштирувчи методологик тадқиқотлар мавжуд эмас. Шунинг учун бўлса керак, илмий-биографик тадқиқотларда, тадқиқотчилик методологиясига доир назарий асарларда, терминологик лугатларда бу методнинг аниқ илмий таърифи, специфик жиҳатлари ўз аксини топмаган. Барча илмий тадқиқот методлари каби биографик метод ҳам доимий ривожланиш, ўзгариш хусусиятига эга бўлса-да, турли даврларда яратилган тадқиқотларда бир қадар тарқок ҳолатда мавжуд бўлган концептуал фикрларни умумлаштириш, биографик тадқиқот усулининг методологик принципларини белгилаш, мақсадга мувофиқдир.

Биографик метод моҳиятида инсон шахсияти туради. Айни жиҳати билан мазкур метод универсал характер касб этади. Яъни ижодкор ва ижод маҳсулини синтезда ўрганиш йўлидаги ҳаракат, энг аввало, барча фанлар, фалсафалар, тадқиқот методларини истифода этишни тақазо қилади. Қолаверса, бугунгача мавжуд ҳар қандай тафаккур шаклларининг инсон феномени доирасида марказлашуви ушбу методнинг универсаллик даражасини оширади. Биографик метод объект танламайди. Уни ижоднинг ҳар қандай тури (амалий, назарий) ва ҳар қандай шакли (фан-техника, санъат, сиёсат, маданият)га нисбатан қўллаш мумкин.

Ушбу метод ижодкор биографиясидан фақат ахборот манбаи сифатида фойдаланмайди, балки бунда ижодкор биографияси бир бутун тизим ўларок ижод моҳиятини очишга хизмат қилади. Бу шундай тизимки, ички структураси жиҳатидан кўплаб мукамал тизимчаларни ўзида мужассам этади. Шунингдек, ижодкор ҳаёти ва фаолиятини атрофлича қамраб олишга қаратилади.

Биографик методнинг ўзига хослиги ижодкор индивидуаллиги муоммосини тадқиқот марказига қўйишида экани боис, уларда генетик фактор етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Гарчи шўро даври олимлари ижодкор шахсиятини генетик-биологик талкин этиш «вульгарча, позитивистча хулосаларга олиб келган»лигини қайта-қайта таъкидлашган бўлса-да,³ биографик тадқиқот ушбу факторни четлаб ўтиши мумкин эмас. Қолаверса, адабиётни ўрганишда «ирк» (раса), «муҳит» (среда), «вазият» (момент) бирлиги назариясини илгари сурган Иполит Тэн Сент-Бёв билан яқин дўст бўлган ва табиий равишда, унга ўз таъсирини ўтказган.⁴ Генетик нуктаназардан ўрганилган индивидуум ижодий жараёнга хос ўта нозик ҳолатларни тушунишга қўл келганига шубҳа йўқ. Ижодкор маиший, ижтимоий муҳит таъсири остида ўзлаштириши эҳтимолдан узоқ бўлган, бир қарашда ғайриоддий туюлувчи баъзи хусусиятлар илдизи унинг қадим аجدодлари онги ва руҳиятида яшаган «генетик хотира»га бориб туташадики, бундай ҳолат талқини учун албатта генетика тажрибаларига суяниш лозим бўлади.

Сент-Бёв Ж.Ж. Руссо ҳақидаги ишида ижодкор нутқидаги бир оз «қўполлик» «содалиқ», «дангаллик», «яширин изтироб»ларни унинг шогирди аристократ Шатобрианга қиёсан изоҳлар экан, шундай ёзади: «У аждодлари билан фахрлана олмасди. Шу боис унда эслаш бир оз оғирроқ, сирли изтиробларга йўғрилган, қашшоқ аждодларига тортадиган нимадир яшар эди».⁵ Ижодкорга хос бу каби ҳолатлар бадий асарда бир ёки бир нечта қахрамон табиатида сингган бўлиши мумкин. Баъзан эса асарнинг умумғояси, тили, услуби хатто композицион қурилишига таъсир ўтказиши эҳтимолдан холи эмас. Гётенинг «услуб-бу одам», Флорбернинг «Бовари хоним-менинг ўзимман», деган образли фикрларида шунга ишора бор.

Бадий асарни ўрганишда муаллифнинг интим ҳаётига ургу бериш Сент-Бёв ва унинг ғарблик из-

дошлари тадқиқ усулидаги етакчи хусусият сифатида қаралади. Кўпинча биографик методнинг чекланган томонларини ҳам шу билан изоҳлашга бўлган уринишлар кузатилади.⁶

Аслида интим ҳаётнинг муаллиф биографияси ва ижодини синтез қилиб ўрганишдаги ўрни қандай? Ҳақиқатан ҳам бу жиҳат биографик метод имкониётларини чеклайдими?

Агар инсоннинг табиий интилишлари, ўз ҳиссий дунёсига муносабатини ҳолис баҳолайдиган бўлсак, бу жиҳат жамият ёки муайян инсон фаолиятида катта ўринга эгаллигига амин бўламиз. Адоқсиз замон ва макон қатламларини ўзида мужассам этган эпослардан тортиб, инсоннинг лаҳзалик кайфиятини акс эттирувчи кичик лирик асарларгача, ижоднинг коллектив шаклидан, индивидуал кўринишигача интим ҳолатлар муҳрланмаган бирор асарни учратиш мумкин эмас. Барча машхуру номашхур шоирлар ижодининг илк намуналари албатта интим ҳолатларга боғлиқ бўладик, бу томонни четлаб биографик тадқиқот яратиб бўлмайди. Интим ҳаётнинг ижод жараёни билан муносабатини ўрганиш, тадқиқотчидан сўзсиз индивидуал ёндашувни талаб этади. Чунки бу ўта нозик ҳолат бўлиб, уни индивидуум ҳаёти ва ижод психологиясига таъсир даражаси, функционал жиҳатлари бошқа шахс, ҳолат ёхуд вазиятда ҳеч қачон такрорланмайди. Баъзан эса интим ҳаёт муносабатлари ўзининг ғайритабиий натижалари билан бир-бирини инкор этиши ҳам мумкин.

Европа дунёсини ўзининг ишқий саргузаштлари билан ҳамон ҳайратга солиб келатган XVIII аср «Дон Жуани» Ж.Ж.Казанов ижодининг негизида том маънода реал жинсий фаолият этади. Тадқиқотчиларнинг қайд этишича, унинг барча асарларидаги, бир қарашда образли талқин бўлиб туюладиган, воқеалар, прототиплар, деталлар, эпители ва ташбеҳлар мана шу реал фаолиятнинг маҳсули ҳисобланади.⁷ Айни масалада Казановнинг парадоксал шакли сифатида М.Прустни кўрсатиш мумкин. Агар Казанов ижоди жинсий-авантюра негизида шаклланган, ғарб жамияти назарида муаян чўққини эгаллаган бўлса, М.Пруст талқинида биргина бўса ҳақиқий муҳаббат туйғусига путур етказди.⁸

Ижод дунёси билан боғлиқ бу икки ҳолат ижодкор интим ҳаётини минимумдан максимумгача ифода этади. Яъни интим ҳаётнинг барча бошқа шакллари шу икки ҳолат ўртасида мавжуд бўлади. Демак, ҳар қандай ижод у ёки бу даражада интим ҳаётга боғлиқ ва биограф-тадқиқотчининг бу нуктага ургу бериши беҳуда эмас.

Биографик метод таянадиган омиллардан яна бири ижодкорнинг маиший турмуши саналади. Ижодкорнинг оила турмуши, қаринош-уруғлари, дўст биродарлари билан муносабати, яшаш тарзи, унга доир одатлар (жестлар), буюмлар ва ҳоказоларни қамраб оладиган бу омил бир қарашда унчалик муҳим туюлмаслиги мумкин. Лекин ижодкор ҳаётида рўй берадиган ғайриоддий ҳолатлар, оламшумул воқеаларга нисбатан ниҳоятда кўп фоизни ташкил

этувчи одатий ҳаёт тарзи бевосита маиший турмуш билан боғлиқки, бу кўп жиҳатдан ижод намуналарида ўз муҳрини қолдиради. Шу боис, индивидуал ижод жараёнини таҳлил этувчи барча тадқиқотларда ижодкор биографияси мумкин қадар қамраб олинади. Чунки ижодкор биографиясининг хронологик талқини маиший турмушга доир факт ва далилларни муаян кетма-кетликда ифода этади. Ш.Сент Бёв ёзди: «Адабий танқид соҳасида ва адабиёт тарихида буюк одамлар биографияси каби юракка яқин, гўзалроқ, ибратлироқ нарса қамдан-қам учрайди». Унинг таъкидлашича, биография муаллиф ҳаёт йўлининг шунчаки баёни эмас. Ҳақиқий биографик тадқиқот юзага келиши учун тадқиқотчи ижодкор «руҳиятига кириши», «уни турли қирраларини кўрсата билиши, бу инсонни ҳаракат қилишга, гапиришга, нафас олишга мажбур этиши», «энг муҳими, уни оила давраида, ўзига хос одатлари билан тасаввур эта олиши лозим». Негаки, «буюк ижодкорлар ҳам оддий одамлар каби майда турмуш ташвишлари билан боғлиқ бўладилар»⁹

Адабиёт тарихида машхур ижодкорларнинг айнан тирикчилиқ важдан асар ёзганлари ҳақида кўп-кўп далиллар учрайди. Қашшоқлик, қундалик турмуш шароитининг ёмонлиги баъзи ҳолларда шедвер асарларнинг дунёга келишига сабаб бўлса, баъзан тескари натижа беради. Сент-Бёвнинг буюк француз мутафаккири Д.Дидро ҳақидаги тадқиқотида бўлажак мутафаккирнинг бир кунлик ейиш-ичишига бор-йўғи олти су сарфлагани, шу билан қаноатланиб кизгин ижод билан шуғулланганини ёзди.¹⁰

Адабиёт тарихида шундай далиллар ҳам учрайдики, ижодкорнинг маиший ҳаётида рўй берган фавқуллодда ҳодиса кейинчалик ўзининг индивидуаллик доирасидан чиқиб, универсал функция бажара бошлайди. XVIII аср инглиз сентиментал адабиёти вакили Эдуард Юнгнинг (1683-1765) маиший ҳаётига доир бир воқеа бунга ёрқин мисол бўла олади. 1742 йилда Эдуард Юнгнинг хотини ва тутинган кизи вафот этишади. Шундан сўнг у тамомила тушқун кайфиятга йўлиқади. Бундай кайфият табиий равишда унинг ижодида ҳам акс этади. Шоир томонидан 1742-1745 йиллар орасида ёзилган «Инсоният ёхуд ҳаёт, ўлим ва боқийлик ҳақида тунги ўйлар» поэмаси айни кайфиятнинг маҳсули бўлиб, инсоннинг тақдир иплари билан боғлаб ташланганлиги, ожизлиги, умрнинг бевафолиги хусусида сўз юртилади. Э.Юнгнинг бу асари ўз даври адабий муҳитига катта таъсир кўрсатади ва шу таъсир негизида янги бир шеърый йўналиш «кабристон шеърини» майдонга келади.

Умуман, ижодкорнинг маиший ҳаёти ва ижод жараёни билан боғлиқ бундай ҳолатлар биографик тадқиқот жараёнида муҳим ўрин тутди.

Бадиий асарни тадқиқ этишда биографик метод таянадиган омиллардан яна бири ижодкор фалсафасидир. Тадқиқотчи – биограф муайян ижодкор асарини, ижодига хос муҳим нуктани белгилашга уринар экан, унинг учун бундай тадқиқотлар қандай

фалсафий асосга эга эканини билиш, муҳим аҳамият касб этади. Чунки ҳар қандай ижодкор ҳаёти давомида англаган фалсафаси асосида фаолият юритади, ижод қилади, муҳим бадий концепциясини илгари суради. Фалсафий омил ўта кенг тушунча бўлиб, ижодкор-шахснинг ўзи билангина боғлиқ эмас. Бунда ижодкор яшаган ижтимоий муҳит, у мулоқотда бўлган илмий-адабий доиралар, у ўқиган китоблар, унинг ижтимоий мавқеи ва ҳоказоларнинг ўрни катта бўлади. Шу ва шу каби қисмлар бирлашиб, ижодкор фалсафаси, деган бир бутун омилни ташкил этади. Шуни ҳам унутмаслик керакки, ҳар қандай биографик тадқиқот фалсафий омилдан холи бўла олмайди. Аммо табиатан фалсафий бадий талқинга мойил ижодкорларни ўрганишда бу омил ўзига хос натижа беради.

Бадий ижодда акс этган фалсафий концепциялар асос нуктаи назардан икки хил бўлиши мумкин. Буларнинг биринчиси, анъанавий бўлиб, ижодкор замонагача ва унга замондош бўлган фалсафий фикрлардан келиб чиқади. Фалсафий бадий талқиннинг бундай шакли нисбатан универсал моҳият касб этади. Яъни ҳар қандай ёзувчи, шоир ёки драматург инсон феноменини турли вазият ва ҳолатларда тасвирлар экан, умуминсоният томонидан қабул қилинган фалсафий қарашларни билиб ёки билмай истифода этади. Бирок бу ўринда муаллифнинг мақсади фалсафа юргизиш эмас, асар қаҳрамони табиатини ёрқинроқ ифода этиш, умумпоэтик гоёни теранроқ ёритишдан иборат бўлади. Фалсафий — бадий талқиннинг иккинчи шакли ҳам юқоридаги элементлардан тамомила холи бўла олмайди. Шу билан бирга, бунда индивидуал талқин етакчилиги кўзга ташланади. Шу ҳарakterдаги асарлар муаллифлари эса айнан фалсафага мойил ижодкорлар сирасига қирадилар. Улар ҳар қандай умуминсоний воқеликдан фалсафий ҳулосалар ясашга омил бўладилар.

Яна бир нарсани таъкидлаш жоизки, бадий ижодда фалсафий омилнинг намоён бўлиши ижодкор ҳаётидаги трагик вазиятлар билан ҳам боғлиқ бўлади. Маълумки, қадим юнон адабиёти номаёнда-си Гесиод ўзининг машҳур «Меҳнат ва қунлар» номли дидактик асарида умуминсоний муоммолар устида сўз юритади. Инсоният ҳаётини олтин, қумуш, мис каби турли даврларга ажратиб, инсоннинг даврлар оқими бўйлаб тубанлашиб бораётганига ургу беради. Унинг бундай фожиавий ҳулосага келишига сабаб эса нақобил, худбин укаси Персининг қилмишлари билан боғлиқ эди. Европа реалистик адабиётининг асосчиси Данте Алигъери эса пок муҳаббати Беатриче ўлимидан сўнг (1290) бутун вужуди билан фалсафага шўнғиб кетади. Арсений Гулыга Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг (1775-1854) ҳақидаги биографик тадқиқотида шунга яқин ҳолатни қайд этади. Бунга кўра, XIX аср 90-йиллари сўнггида Шеллингнинг гўзал маъшукаси Августа Бэлер юқумли касалликдан вафот этади. Бундай айрилиқдан чуқур қайғуга тушган Шеллинг бутун аламини ишдан олади. Шу йиллари унинг натуро-

философия назарияси ва санъат фалсафасига доир машҳур тадқиқотлари, «Ганс Видерпостнинг эпикюрона ишонч рамзи» номли поэмаси дунёга келади.¹¹

Андре Моруанинг «Адабий портретлар» асарида Лабрюйердан Аленгача бўлган буюк ижодкорларга мурожаат этилган. Бирок буларнинг орасида фақат Антуан де Сент-Экзюпери ижодиғина «Философия» деган алоҳида сарлавҳа остида тадқиқ этилган. «Баъзи одамлар, — деб ёзади Моруа «Философия» бўлими дебочасида, Сент-Экзюпери учун ёзувчилиги, само сайёҳи эканлигининг ўзи кифоя, деб ўйлайдилар ва айтадиларки: «Нега у файласуф бўлмагани ҳолда фалсафа юритишга уринади». Мента эса унинг айнан файласуфлиги муҳим туюлади.¹² Сент-Экзюперига хос, Андре Моруа таъкидлаган фалсафа ижодкорнинг индивидуал фалсафасига ёрқин мисол бўла олади. А.Моруа талқинига кўра, ёзувчининг англаган шахсий қарашлари бадий воқелик қатларида муайян образ фалсафаси ўларок намоён бўлади.

Хуллас, бадий ижод жараёнида кузатиладиган бундай жиҳатлар биограф-тадқиқотчининг ҳам маълум маънода файласуф бўлишини ва жаҳон фалсафаси тарихини билишини талаб этади.

Шўро даври тадқиқотчилари биографик методнинг хориждаги намоёндаларини кўпинча ижодкорни ижтимоий муҳит призмасида ўрганмасликда айблар эдилар. Ижодкор биографиясига маркча ёндашувнинг муҳим шарти сифатида «ёзувчи ёки олим ижодини маълум ижтимоий-тарихий фаолиятнинг инъикоси ўларок тадқиқ этишни» тушуганлар.¹³ Бирок биографик методнинг йирик вакиллари Ш.Сент-Бёв, А.Моруа тадқиқотларига ҳолис ёндаш-сак, бундай қарашлар ўзини оқламаслигига амин бўламиз. Аввало шуни таъкидлаш керакки, биографик методнинг қуртаклари бевосита ижтимоий муҳитдаги муайян ўзгаришлар таъсирида майдонга келган. Хусусан, Сент-Бёв ўзининг матбуотдаги чиқишлари билан ижтимоий тафаккур вакили сифатида намоён бўлади. Унинг: «Асл танқидчи жамотчиликдан юқори туради, ижтимоий фикрни бошқаради, агар жамият турғунликка юз бурса, тўғри йўлдан адашса, бундай бўрон пайтида баралла овозда уларни тўғри йўлга қорлайди»,¹⁴ деган сўзлари рус танқидчиси В.Белинский фикрларини ёлга соладик, баъзи шўро танқидчилари бу икки олим қарашларини зиддиятда талқин этишга майл сезадилар.¹⁵ Иккинчидан, Сент-Бёв ва А.Моруаларнинг деярли барча тадқиқотларида ижодкор-объект қизғин ижтимоий фаолиятда ўрганилади. Мисол тариқасида А. Моруанинг Шатобриан ҳақидаги тадқиқотини келтириш мумкин. Тадқиқот марказида Шатобрианнинг ўта шахсий ва психологик асари «Қабдан мактублар» (Замогильные записки) туради. Агар шўро тадқиқотчиларининг ғарб биограф-тадқиқотчилари ҳақидаги фикрларига ишонадиган бўлсак, А.Моруа ушбу асар асосида Шатобрианнинг руҳий дунёсига, қалбнинг энг қоронғу нуктасигача кириши, том маънода индивидуал талқинга берилиши

лозим эди. «Қабрдан мактублар» асарига хос сентиментал тасвир, тушкун кайфият, интеллектдан кўра хиссиётнинг устунлиги бундай талкингга юз фоиз изн берар эди. Лекин асар кўпроқ Шатобриан шахсияти, ижтимоий фаолияти, сиёсий қарашлари асосида ўрғанилади. Бундай тушкун руҳдаги асарнинг юзага келиши ҳам Франциянинг Германия ва Англиядаги элчиси бўлиб ишлаган ёзувчига нисбатан кишининг таъйиқлар, у кузатган халқларнинг турмуш тарзи, унинг ижтимоий позицияси нуктаи назаридан талкин этилади.¹⁶ Бундай мисолларни хорижда юзага келган биографик тадқиқотларнинг аксариятида учратиш мумкин. Учинчидан, биз юқорида биографик методнинг том маънодаги ижтимоий тушунча-гуманизм билан боғлиқлиги ҳақида сўз юритдик. Ҳолбуки, бадий ижодга гуманистик ёндашув истасак-истамасак ижодкор ва бадий образ, реал воқеалик ва бадий воқелик, ҳаёт ва поэтик мазмун синтезини таъказо этади. Бундай талкининг эса ижтимоий компонентдан холи бўлиши мумкин эмас. Бу ҳақида рус олими М.Трескунов шундай ёзади «Сент-Бёв ўзининг танқидий этюдларида биографик талкин орқали ижодкор шахсиятини тушунишга, тушунтиришга уринади. Буни тўғри англамасдан туриб, Сент-Бёв тадқиқотларини тарихий нуктаи назаридан ҳолис баҳолаш мумкин эмас. Бошқа буржуа тадқиқотчиларидан фарқли ўлароқ, у ёзувчи шахсиятини бадий ижоднинг ягона субстанцияси деб ҳисобламаган. Аксинча, унинг ишларида ижодкор шахсияти макон ва давр руҳиятини акс эттирувчи ойна сифатида тушунилган».¹⁷

Демак, биографик тадқиқотнинг ижтимоий воқелик билан муштарак жиҳатлари талайгина. Аниқроғи ижтимоий воқеликдан юз фоиз узилган биографик тадқиқот ҳеч қачон ўзини оқламайди.

Ижод жараёни маълум даражада муаллифнинг психологик ҳолатлари билан боғлиқ. Шу боис психологик омил биографик метод учун муҳим саналади. Кўп ҳолларда бу методнинг психобиография деб аталиши ҳам шундан. Буни Сент-Бёвнинг ўзи ҳам эътироф этиб, шундай ёзган эди: «Менинг танқидим ихтиёрсиз равишда ҳар бир ёзувчи, ҳар бир асарни психологик тадқиқ этишга қаратилади».¹⁸ Унинг фикрича, психологик талкин иктидорига эга бўлган тадқиқотчидан бирор ёзувчи, айниқса, шоир ўта тегиран сирларини ҳам яшира олмайди.

Психологик омил биографик тадқиқот учун икки ёқлама аҳамият касб этади. Бунинг биринчиси, бевоқиф ижодкорнинг биографик дунёси, реал борлиги билан боғлиқ бўлиб, мазкур индивидуумга хос психологик, психосоциологик унсурларни намоён қилади. Иккинчиси, айни унсурларнинг бадий асарда, воқелик ва образлар талқинидаги ўринини аниқлашга хизмат қилади. Психологик талқиннинг ибтидоий шакллари илк биографик тадқиқотларда кўринган бўлса, кейинчалик ижод психологияси деган махсус илмий йўналишга асос бўлди.

Сент-Бёв ўзининг Виктор Гюго ҳақидаги тадқиқотида бадий ижоднинг ёш психологияси билан

муштарак жиҳатларига эътибор қаратади. Хусусан, «Бюг Жаргаль» асарининг дунёга келиши жараёнида, асарнинг турли йилларда ёзилган вариантлари ҳақида сўз юритади. Унинг ёзишича, машҳур «Бюг Жаргаль» асарининг илк вариантыни Гюго 16 ёшида, икки ҳафта ичида ёзган. Ўспирин психологиясига хос воқеликни романтик қабул қилиш, тезроқ ҳикоя қилиб беришга интилиш хусусияти ушбу вариантнинг нисбатан нообъектив чиқишига, жанр нуктаи назаридан новеллага ўхшаб қолишига сабаб бўлган. Ижод жараёнида кўзга ташланадиган бу каби психологик ҳолатларни Сент-Бёв шундай тушунтиради: «Ўспиринлик даврида дунё кўзимизга ниҳоятда бетартибдек, ҳаёт ёрқин нур тартиб турган сирли миноралек, йўлимизда учраган одамлар эса жуда яхши ё ўта аҳмоқ, ҳаддан зиёд жирканч ёки ўта буюқ бўлиб кўринади».¹⁹ Сент-Бёв Гюго ижодидаги бундай нозик жиҳатларни нафақат «Бюг Жаргаль» ва унинг турли вариантлари, балки ёзувчининг бошқа романлари билан муқоясада ёритади. Психологик ҳолатларни турли ракурсларда, бутун нозикликлари билан кўрсатишга уринади. Шундай ёндашувни унинг «Руссо «Тазарруси» номли тадқиқотида ҳам кузатамиз. Бироқ шунга қарамайдан, Сент-Бёвга хос психологизм Андре Моруа тадқиқотларидаги психологик талқинига нисбатан жўнроқ, ибтидоийроқ тасаввур беради. Аниқроғи, Сент-Бёв ишларида асосий психологик талқин машинаси ролини тадқиқотчининг ўтқир назари, истеъдоди, тажрибаси бажарса, А.Моруа ишларида тизмлив методологик асос ва тадқиқотчи фонемени муштараклиги кузатилади. Ҳар икки олимнинг Ж.Ж. Руссо ҳақида тадқиқотлари бор. Ҳар икки тадқиқот унинг «Тазарру» асарига бағишланган. Уларга хос психологик талқин принципидаги фарқ ҳам шу тадқиқотларда яққолроқ намоён бўлади. Масалан, Сент-Бёв Руссо «Тазарру»-сидаги чин иқрорни инсониятга хос бўлган умумпсихологик ҳолатлар билан асослашга уринади. Ҳатто Руссонинг: «Инсон ички дунёси, унинг асл ҳаёти факат унгагина маълум. Инсон ўз ботиний дунёсини тасвирлар экан, аслида уни яширишга уринади. Гўё ҳаёти хусусида рост гапни айтаётиб, ўзини тартиб этади. У ҳеч қачон ўзини бўлгани каби кўрсатмайди, балки ҳоҳлаганидек кўрсатади»,²⁰ деган муҳим гапларини эътибордан четда қолдиради. Андре Моруа эса Руссонинг «Тазарру» асарини ҳеч иккиланмасдан «айёрона роман» деб айтади. Асар тадқиқига киришар экан, Руссонинг «Монтень ҳақгўй ёлғончи» деган сўзларига реплика тарзида «Руссонинг ўзи «ҳақгўй ёлғончи» бўлмаганмикин? Мутлоқ ҳақгўй бўлиш мумкинми? дея савол қўяди. Хусусан, Руссонинг сексуал ҳаётига доир иқрорининг ростлигини эътироф этган ҳолда, «бундай ростгўйликнинг асослари унинг табиатида хос эксгибиционизмдан далолат» эканлигини қайд этади. Моруанинг фикрига кўра, де Варонс хоним билан инцестуал алоқалари ҳақида очик ёзган Руссо, бундан чексиз лаззат олган ва айни пайтда ўқувчининг жиловсиз қизиқишларини назарда тутган.²¹ Андре

Моруанинг Марсель Пруст ҳақидаги тадқиқотида ҳам юқоридаги каби чуқур психологик талкин кўзга ташланади. Бутун умр астманинг оғир шакли билан оғриб ўтган Пруст болалигида оила даврасида сўнгсиз меҳрибончиликлар кўрган. Аммо у улғайиб ўз яқинларидан бирин-кетин ажралади. Табиий равишда болалигидаги каби нозик муомала, меҳр-шафқат ҳам йўқликка юз тутди. А.Моруа ушбу ҳолатни М.Пруст ижодининг негизига қўйиб ўрганади. Унингча, Пруст ижодининг марказида болалик ҳаётини, ундаги меҳр-муҳаббатни қўмсаб туради ва бу армон Прустнинг барча асарларида ортик даражада акс этган.²²

Хуллас, келтирилган далилларга асосланиб айтиш мумкинки, биографик методнинг дастлабки шаклида психологизм тарзида намоён бўлган ушбу омил, А. Моруа ижодида анчайин мураккаб кўриниш олган. Бу эса А.Моруанинг З.Фрейд психоанализидан таъсирилганини, психоаналитик концепцияларидан ўз тадқиқотларида фойдаланганини кўрсатади.

Назарий-эстетик талкинда биографик талкиннинг бевосита адабий ижод билан муштарак жиҳатлари бош масала ҳисобланади. Бундан келиб чиқадики, юқорида сўз юритилган омиллар биографик метод спецификаси учун нақадар катта роль ўйнамасин, адабий-эстетик нуктаи назардан етакчи омил бўла олмайди. Бу ўринда гегемонлик вазифасини филологик омил бажаради. Бадний ижод жараёнини филологик омилга таянмасдан туриб тадқиқ этиш, биограф-тадқиқотчини асл моҳиятдан узоклаштиради. Бунинг сабаби ўта оддий бўлиб, бадний ижоднинг филологик компонентлар тизимидан иборатлиги билан изоҳланади.

Бадний асарда ҳар қандай поэтик фикр, ҳар қандай ноёб ҳиссиёт ифодаланишидан қатъи назар, бу жараён сўз воситасида амалга ошади. Биографик метод таянадиган асосий феномен-ижодкор ҳам фақат сўз билан ишлайди. Бадний ижод ўрганилар экан, истисносиз тарзда, ижодкор руҳиятида, миёсида кечадиган жараёнлар, унинг лексиконида мавжуд сўзлар захираси эмас, бадний матн шаклига тушган сўзлар тизими эътиборга олинади. Бир сўз билан айтганда, бадний асар матни, унинг ифода усули, унда мавжуд товушлар сўз компонентлари, гаплар фабула, композицион қурилиш ва ҳоказолар ижодкор шахсияти билан синтез қилинади ҳамда маълум натижаларга эришилади. Ижодий индивидуаллик, моҳорат, у бунёд этган поэтик кашфиётлар, муайян тарихий давр ёки муҳитида тутган ўрни масалалари шу йўл билан белгиланади.

Айни жараёнлар биографик метод вакиллари асарларида тарқоқ ҳолда бўлса ҳам, кўп ўринларда кузатилади. Жумладан, А.Моруа XIX аср машҳур француз ёзувчиси Жон Кокто услуби ҳақида шундай ёзади: «Мен унинг тасвирлаш маҳоратини кўп бор кузатганман. У мудом шидаткор ва ғайратли, сўзни ўта иктисод қилади. Сўз топишдан олдин узок ўйланади, қай йўл билан бўлмасин нишонга аниқ уради»²³. Моруа Ж. Коктонинг сўз қўллаш маҳоратини

М.Пруст, П.Валерилар билан қиёслар экан, унинг қуйидаги сўзларида урғу беради: «Поэтик кашфиёт, туш уйқуда туғилгани сингари, иборада туғилади». Ёки Сент-Бёвнинг Ж.Ж. Руссо ҳақидаги тадқиқотида ёзувчи табиатида хос нозик бир хусусият айнан услуб, сўз қўллаш жараёни орқали очиб берилади. «Руссо ижодида аёллар тасвири бошланган жойда услуб ўта нозиклашади. Бир яхши танқидчи тўғри таъкидлаганидек, унинг ижодида аёллар катта роль ўйнаган. Демакки, Руссо услубидаги бу хусусият унинг табиатидаги аёлга ўчлиги, тўғрироғи ишрат-парастлиги билан изоҳланади»²⁴.

Хуллас, шу ва шунга ўхшаш қўллаб далилларга таяниб айтиш мумкинки, филологик омил бир бутун тизим сифатида биографик методнинг етакчи компоненти ҳисобланади.

Назарда тутиш жоизки, биографик талкин методологик нуктаи назаридан бир неча шаклларда намоён бўлади. Юқорида сўз юритилган нисбий санокдаги таянч омиллар бу шаклларнинг барчасида у ёки бу даражада намоён бўлади. Биографик талкиннинг самарали ва кенг тадбик этилган шакллари, бизнингча, учта. Буларнинг биринчиси ижодкор шахсиятини марказий ўринга қўйиб ўрганишга асосланувчи, академик йўналишга яқин, биографик тадқиқотлар ҳисобланади. Том маънода илмий-назарий салмок ва методологик принциплар шундай тадқиқотларда намоён бўлади ва айни жиҳати билан бу шакл етакчи ўринда туради. Бунга мисол тарихида Ш.Сент-Бёв, А.Моруалар номи остида нашр этилган «Адабий портретлар» китобларини ва шўро даврида чоп қилинган «Ажойиб кишилар ҳаёти» (ЖЗЛ) сериясидаги асарларни кўрсатиш мумкин. Иккинчи шакл адабий портрет жанри сифатида тақдим этилади.

Аммо бундай асарларда далилларга таяниш, ҳужжатлилик хос бўлса ҳам, асосан, баёнчилик, публицистик талкин гегемонлиги кузатилади. А.Моруанинг «Уч Дюма», «Прометей ёхуд Балзак ҳаёти» ёки Ян Парандовский, С.Цвейг кабиларнинг маълум асарларини шу сирага киритиш мумкин. Учинчи шаклга биография чегарасида фикр юритиш кўзда тутилса ҳам, асосий урғу бадний талкингга қаратилган, муайян ижодкор-шахс ҳаёти асос қилиб Олинган биографик романлар, биографик кассалар қиради.

Хулоса қилиб айтганда, биографик методнинг шаклланиши ва тараккиёт жараёнлари жаҳон эстетик тафаккури тизимидаги қонуний ходиса ҳисобланади. Шу сабабли бу метод ҳозиргача маълум маънода ўз вазифасини ўтаб келяпти. Унда, гарчи системали бўлмаса ҳам, мавжуд фанлар, оқимлар ва қарашларга доир элементлар мужасамлашган. Шунингдек, биографик метод адабиётшунослик, тилшунослик, фалсафа, психология, социология, тарих, география каби фанлар негизига юзага келган қонуниятларни истифода этишга асосланади. Аммо ушбу метод том маънода самарали ва универсал бўлиши учун саналган омиллар моҳиятига чуқурроқ кириши мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Каранг: Сент-Бёв Ш. Литературные портреты.-М.:Художественная литература, 1970, С.6.
2. Наркирьер Ф. Моруа-литературный критик. /В кн.: Андре Моруа. Литературные портреты.-М.: Прогресс. 1971, С.8.
3. Каранг: Мейлах Б.С Биография как методологическая проблема /В кн.:Человек науки.-М.:Наука, 1974, с.12.
4. Каранг: Сент-Бёв Ш. Литературные портреты.-М.:Художественная литература, 1970, С.35.
5. Сент-Бёв Ш. Литературные портреты.-М.: Художественная литература, 1970, С. 331.
6. Каранг: Человек науки (Сб. статей, под редакцией М.Г.Ярошевского) .-М.: Наука, 1974, С.9.
7. Каранг: Цвейг С.Казанова, Фридрих Ницше, Зигмунд Фрейд.: М.: Интерпрокс, 1990, С.44-60.
8. Моруа А. Литературные портреты.- М.: Прогресс, 1971, С.224-225.
9. Сент-Бёв Ш.Пьер Корнель Вкн.: Литературные портреты.-М.: 1970, С.47.
10. Сент-Бёв Ш.Дидро/Вкн.: Литературные портреты.-М.: 1970, С.117.
11. Каранг: Гулыга А.Шеллинг.- М.:Молодая гвардия, 1984, С.95-132.
12. Моруа А. Кўрсатилган асар-С.426.
13. Мейлах Б.С. Биография как методологическая проблема /Вкн.: Человек науки.-М.:Наука, 1974, С.12.
14. Сент-Бёв Ш.кўрсатилган асар-С.42.
15. Каранг:Словарь литературоведческих терминов.-М.:Просвещение, 1974, С.32-33.
16. Каранг:Моруа А. Шатобриан/ В кн.: Литературные портреты.-М.: 1971, С.89-105.
17. Трескунов М. Сент-Бёв/ В кн.: Литературные портреты.-М.: 1970, С.33.
18. Кўрсатилган асар-С. 40.
19. Кўрсатилган асар-С.135
20. Моруа А. Литературные портреты.-М.:1971, С.57.
21. Кўрсатилган манба-С.58. Экспозиционизм-таккикланган нарсани амалга оширишдан лаззатланишни билдирадиган психоаналитик термин-(у.ж.).
22. Каранг: Кўрсатилган манба-С.203-229.
23. Моруа А.-кўрсатилган асар-С.250.
24. Сент-Бёв Ш. «Исповед» Руссо – кўрсатилган асар. С. 326-343.

РЕЗЮМЕ

В этой статье исследуется генезис, представители, методологические принципы биографического метода.

SUMMARY

This article is devoted to genesis, methodological principles of the biographic method and its followers.